

İHVÂN-I SAFÂ FELSEFESİNİN İBNÜ'L-ARABÎ DÜŞÜNCESİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ *

Bayram Ali ÇETİNKAYA*

Özet

İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri

İhvân-ı Safâ, tasavvuf literatürünün teşekkül döneminde kayda değer bir kaynaklık örneği sergileyerek, mutasavvıflara ve sufi düşüncesine önemli tesirlerde bulunmuş bir "okul" mertebesindedir. Onun takipçisi durumundaki İbn Arabî'de de bu tesirin bir benzeri görülmektedir. Tasavvuf felsefesinde önemli bir milat olan İbn Arabî, ortaya koyduğu evrensel düşünceyle hem Batı felsefesini hem de Doğu felsefesini etkilemiştir. İhvân-ı Safâ felsefesinin İbn Arabî düşüncesine etkileri varlık meselesinde daha çok öne çıkmaktadır. Bu çerçevede İbn Arabî, metafizik ve tabiat felsefesi açısından İhvân-ı Safâ düşüncesinden fikirler devşirmiş ve bu fikirlerin bir kısmında değişiklik yapmıştır. Bununla birlikte İbn Arabî, nefis, marifet, insan ve alem konularında İhvân-ı Safâ müktesebatından kapsamlı bir şekilde yararlanmıştı.

Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safâ, İbn Arabî, felsefe, tasavvuf, metafizik.

Abstract

The Projections of the Philosophy of İhwan al-Safa in the Thought of Ibn al-Arabi

Ihwan al-Safa, being an important source and school during the period of the formation the literature of Sufism, has made significant effects on many sufis and the thought of Sufism. Some of these effects also appear in the thought of Ibn Arabi. Ibn Arabi, who was a turning point in the philosophy of Sufism, affected both the Western philosophy and the Eastern philosophy with the universal thought put forward by him. The effects of Ihwan al-Safa on the thought of Ibn Arabi become more apparent in the matter of existence. In this frame, Ibn Arabi picked some ideas from the thought of Ihwan al-Safa from the angles of metaphysics and naturalist philosophy and made some changes in some of these ideas. However, he comprehensively benefited from acquisitions of Ihwan al-Safa in the matters of nafs (soul), knowledge (marifah), human and universe.

Key words: Ihwan al-Safa, Ibn Arabi, philosophy, Sufism, metaphysics.

* Bu makalenin son okumasını yapan Doç.Dr. Kadir Özköse'ye katkılarından dolayı teşekkür ederim

* Doç. Dr., Osman Gazi Ü. İlahiyat Fakültesi.

Giriş

Dokuzuncu ve Onuncu asırlar, hem siyasi, hem içtimaî, hem de dînî açıdan hareketli bir dönemdir¹. Diğer taraftan bu dönemde tasavvuf, bir ilim dalı olarak teşekkül etmiş, ilk ve temel eserleri kaleme alınmış ve kavramları tespit edilmiştir. Hicrî ilk iki asrın zâhid-sûfileri genellikle Basra, Kûfe ve Horasan'da yetiştikleri halde, IX.-X. asrın sûfileri İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde, tasavvufun değişik boyutlarıyla ortaya çıkmışlardır. Basra, Kûfe ve Horasan, tasavvufî canlılığını sürdürürken, Mısır, Nişabur, Şam ve özellikle Bağdat, bu zaman aralığında büyük mutasavvıfların ortaya çıkışı için gerekli zemini hazırlamıştır. Tasavvuf, *tahalluk* (eğitim) ve *tahakkuk* (keşf ve marifet) boyutuyla büyük bir mesafe almıştır. Mutasavvıflar ise, bir taraftan insan ruhunu tahlil etmekte, diğer taraftan ona arız olan halleri beyan ederek geçeceği makamlardan bahsetmektedir. Bununla birlikte *kalp tasfiyesi* ve *nefs tezkiyesi* gibi tasavvufta önemli olan hususlar gündeme gelmektedir². Gerçekten de bu çağlardaki sûfilerin sözlerinde yeni fikirler, özel tabir ve ıstılahlar görmek şaşırtıcı değildir. Bunlardan bazıları tasavvufun teorik boyutuyla ilgili olup *tasavvuf yolunun alametlerini tespit, makam ve halleri tertip* gibi hususlardır. Diğer bazıları nefsi ve vicdânî, yani psikolojik olup *Allah'a fâni olmak, sevenin sevgilisi ile ittihâdi, meczâî varlığın hakikî varlık olan Allah'ta mahv olması ve masivânın saf yokluk sayılması* gibi konulardır³.

Onuncu yüzyıldan itibaren İslâm'la karşılaşan yabancı unsurlar, tasavvufa girmeye başlamış ve iki taraf arasında karşılıklı etkileşme gerçekleşmiştir. Ortaya çıkan etkileşmenin zorunlu bir sonucu olarak, bu dönemde tasavvuf mefhumu, gelişerek yeni bir evreye ulaşmış; *riyazet ve mücahede* sınırında durmayan, *müşahede ile kanaat etmeyen* bir hâl almıştır. İnsanın kendinde fani olması, Rabb'ı ile bekâ bulması ve O'nunla vuslata erme hedefi güdülmeye başlamış; yeni ortaya çıkan tasavvufî meseleler, bazen kapalı ve ince, bazen da açık ve basit düzeyde kalmıştır⁴.

Hülâsa tasavvuf disiplininin esasları ve kuralları sûfiler tarafından konulmuş, tamamlanması için her mutasavvıf elinden geleni yapmış, böylece sağlam temeller üzerine kurulan İslam tasavvufu mevcut durumuna ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren sadece tabirler, ıstılahlar, şekiller ve zâhirî şeyler

1 H.Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, 116.

2 Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 116-117.

3 Süleyman Uludağ, "Siyasî, Kültürel ve Dînî Bakımdan Hucvirî'nin Yaşadığı Çağ", *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)* içinde, İstanbul 1996, 20.

4 Uludağ, "Siyasî, Kültürel ve Dînî Bakımdan Hucvirî'nin Yaşadığı Çağ", 20.

değiştirilmiştir; ancak esaslar hep aynı kalmıştır⁵.

Tasavvuf terminolojisi, özellikle bu dönemde teşekkül etmeye başlamış; tasavvuftaki bilgi problemi felsefî bir görünüme bürünmüştür. *Fenâ, bekâ, marifet, muhabbet, keşf, ilham* gibi kavramlar ile tasavvufun *tahakkuk* boyutu ön plana çıkmaya başlamıştır.⁶

İşte bu çerçevede Basra merkezli İhvân-ı Safâ Topluluğu⁷ da tasavvuf

5 Uludağ, "Siyasî, Kültürel ve Dînî Bakımdan Hucvirî'nin Yaşadığı Çağ", 19-23.

6 Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 59.

7 Onuncu yüzyılda ortaya çıkan İhvân-ı Safâ topluluğu, arkalarında yaşadıkları dönemde var olan çeşitli bilimlerle ilgili 52 risâle bırakmışlardır. Bu risâleler, *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ* (bu eserin bir nevi özeti şeklinde *er-Risâletü'l-Câmia* ve onun da özeti niteliğinde *Risâlütü Câmîati'l-Câmia* da) adıyla günümüze kadar ulaşmışlardır. İhvân-ı Safâ topluluğunun üyelerinden sadece şu beşinin ismi bilinmektedir: Ebu Süleyman Muhammed b. Ma'ser el-Bustî el-Makdisî (el-Mukaddesî), Ebu'l-Hasen Ali b. Hârûn ez-Zencânî, Ebu Ahmed Muhammed el-Mihrecânî (veya Nehrcûnî), el-Avlî (Avfî) ve Zeyd b. Rufâ'a. Makdisî dışındaki dört ismin topluluktaki fonksiyonu Makdisî'nin yazdığı risâleleri istinsah edip çeşitli bölgelere ulaştırmak, yazım için bilgi toplamak, periyodik olarak topluluğun kendine has faaliyetlerini konuşmak, düzenlenen toplantıları organize etmek gibi faaliyetler olabileceği anlaşılmaktadır. Topluluğun kurucularının kimler olduğu, ne zaman ve nerede ortaya çıktıkları, faaliyetlerini nerede ve hangi tarihlere kadar sürdürdükleri, İslâm toplumunun hangi kesiminden oldukları gibi konular yüzyıllar boyu tartışılmıştır. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde bile topluluk mensuplarının isimlerinin zikredilmemesi, çalışmalarında gizliliği kendilerine ilke edinmeleri, bilimsel problemleri tartışmak üzere belirli zamanlarda düzenledikleri toplantılara kendilerinden olmayanların katılmaması bu topluluğun "gizli" bir örgüt olduğu görünümünü vermekte, onların kimlikleri ve dolayısıyla *Resâ'ilü İhvâni's-Safâ* yazarı veya yazarları hakkındaki tartışmaların da kaynağını oluşturmaktadır. Bununla birlikte Cemiyet'in faaliyet merkezi Basra olmasına rağmen Bağdat ve Mısır'da da şubelerinin bulunduğu tahmin edilmektedir. İhvân-ı Safâ topluluğuna, ancak şahsî ve güvene dayalı temaslara girilebiliyordu. Propagandacılarına, yaşlı kesim genellikle eğilip bükülmez olduğu ve herhangi bir harekete uygun yapıda bulunmadığı için gençler arasında faaliyet göstermesi tavsiye olunmaktaydı. Grup üyeleri genel olarak yaş durumuna göre tayin edilmiş olan dört dereceden oluşmaktaydı.

Bk. Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Mukâbesât*, Mısır 1929/1347, 50; Tevhidî, *Kitâbu'l-İmtâ ve'l-Muânese*, Ahmet Tuveyli, Tunus 1982, 172-173; Zahiruddin el-Beyhakî, *Tarîhu Hukemai'l-İslâm*, Dimaşk 1946, 35-36; Şemsuddin Muhammed b. Mahmud eş-Şehrezûrî, *Nüzhetu'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fi Tarîhi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, (basım yeri yok), 1976, II, 20; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvâni's-Safâ", *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ* (tashih: Hayruddin ez-Zirikli) içinde, Mısır 1347/1928, I, 23-24, 31; Taha Hüseyin, "Mukaddime", *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, (tashih: Hayruddin ez-Zirikli) içinde, Mısır 1347/1928, I, 9; Huseyin F. Al-Hamdânî, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the Ismâ'îlî Taiyibi Da'wat", *Der Islam*, XXV, Berlin 1939, 283; M. Stern, "The Authorship of The Epistles of The Ikhvân-as-Safâ", *Islamic Culture*, c. 20, 1946, 367-369, 372; A. L. Tibavi, "Ikhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, c. II, 1955, 29-30, 40-41; Isma'il Râgî Al-Faruqî, "On the Ethics of the Brethren of Purity (Ikhvân Al-Safâ wa Khullan A-Wafâ) I", *Muslim World*, c. 50, sayı: 2, 1960, 109 (1 nolu dipnot); M. S. Stern, "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", *Islamic Studies*, c. 3, Karachu 1964, 405, 412, 421; Geo Widengren, "The Gnostic Technical Language in The Rasâ'il Ikhvân Al-Safâ", *Actas*, Leiden 1971, 182; Yves Marquet, "Ikhvân al-Safâ", *The Encyclopedia Of Islam*, London 1979, III, 1071; M. Saeed Sheikh, *Islamic Philosophy*, London

kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Onlar ilk mutasavvıfların dağılık fikirlerini topladılar. Dolayısıyla sonradan gelen büyük mutasavvıfların ve bazı filozofların tasavvuf terimlerinin önemli bir kısmını İhvân-ı Safâ'dan aldıkları söylenebilir.⁸ Bu anlamda, onlardan en çok etkilenenin 12. ve 13. yüzyılın en büyük mistik filozofu olan İbn Arabî (1165-1240) olduğu bir gerçektir.

I. İhvân-ı Safâ'nın Batı İslam Dünyasına Etkisi

Yayımlarında Türk ve Fars müverrihlerinin önemli rolleri olan⁹ İhvân-ı Safâ *Risâleleri*, geniş tesir bırakmış ve Gazâlî'den (1058-1111) İbn Arabî ve Molla Sadrâ'ya (1571-1640) kadar sonraki Müslüman entelektüellerin çoğu tarafından okunmuştur. *Risâleler*, felsefe ve ilimleri basit bir dille anlattıkları ve felsefe ile dinin uyumunu sağlamaya çalıştıkları için herkesin dikkatini çekmiştir. *Risâleler*, Meşşâî felsefe ve İslâmî öğretileri birleştirdikleri bir Yeni-Fisagorcu felsefe geliştirmişlerdir. Bu sebeple Meşşâî felsefeyle ilişkili oldukları kadar, Câbir b. Hayyân (721-815) Hermetizm ve Sabîîlerin öğretilerinden de etkilenmişlerdir.¹⁰

Dönemin bilim anlayışını da yansıtan bu ansiklopedik eser, o zaman diliminde var olan bilgilerin ve bilimlerin bir sentezini yapmasının yanında bir de onuncu asırda din ile felsefenin arasındaki bağı güçlendirme amacıyla önemli bir işlevi yerine getirmiştir. *Risâleler*'in kapsamlı yapısını ve onun hayafî sorunları basit bir anlatımla ele alışını göz önünde bulundurulduğunda Meşşâî filozofların, kelimcilerin, sufilerin ve hemen her ekolden Müslüman düşünürlerin bu eserleri okuması ve onlardan etkilenmesi şaşırtıcı değildir.¹¹

Risâleler, İhvân-ı Safâ'nın sonunda bir takım *harfler ve sayılar gizemine* yönelmelerinden dolayı gerek din alanında gerekse ilim ve felsefe alanlarının

1982, 32-33; M. M. Sharif, *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, Lahor 1980, 43 (1 nolu dipnot); Marquet, "Ikhvân al-Safâ", *DSB*, New York 1981, XV, 251; Ian Richard Netton, *Muslim Neoplatonists*, London 1982, 2; Stern, *Studies in Early Ismâ'ilism*, Leiden 1983, 155, 175; Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Ankara 2003, 15-115; B.A.Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi", *Felsefe Dünyası*, sayı: 37, Ankara 2003, 87-90; B.A.Çetinkaya, *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri*, İstanbul 2008, 11-43.

8 Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, II. baskı, İstanbul 1995, 171.

9 Ülken, *İslâm Düşüncesi*, 170.

10 Seyyid Hüseyin Nasr, *Makaleler II*, çev: Şehabeddin Yalçın, İstanbul 1997, 112.

11 Nasr, *Makaleler II*, 112.

da büyük hücumlara uğramıştır. Bununla beraber bu *Risâleler*, aydınlar ve özellikle yarı aydınlar üzerinde büyük tesirler meydana getirmiş ve daha sonraları da Bâtınyeye, Haşşaşiyye, İsmâiliyye, Dürzî... gibi bir çok fırkalara İhvân'ın düşüncelerini aşılarmıştır. Aristo felsefesi yalnız yüksek tabakanın malı olmuşken İhvân-ı Safâ felsefesi halk tabakalarının felsefesi haline dönüşmüştür.¹²

İhvân-ı Safâ'nın *Risâleler*'i, Ebu'l-Hakem Amr el-Kirmânî (ö.1066) tarafından tüm Endülüs'e yayıldı ve diğer İsmailî eserlerle birlikte İbn Arabî'nin eserlerinin belirli yönlerini etkiledi. İbn Arabî, İhvân'ın yazılarında bulunan İskenderyen kozmoloji ve İbn Meserre'nin (883-931) sözde-Empedoklesçi kozmolojisini, aynı zamanda el-Birunî'nin (973-1061) bazı astronomik ve astrolojik çalışmalarını ve *Risâleler*'de de rastlanan hermetik doktrinleri kendi kozmos anlayışında birleştirir.¹³

II. İhvan Tasavvuf İlişkisi

Şiîliğin entellektül ve irfanî etkisindeki Nasr, daha sonraki yüzyıllarda İsmailîlerin *Risâleler*'i yaygın bir şekilde kullanmalarını ve te'vil gibi temel fikirlerin iki grupta da var olduğunu gözönünde bulundursa bile, İhvân'ı İsmailîlere, özellikle de "İsmailî mârifet"e bağlanmanın güçlüğüne dikkat çekmektedir. Ona göre, özellikle kozmolojik doktrinler dikkate alındığında, onları, ileriki yüzyıllarda kozmolojik bilimlerdeki ürünleriyle bütün İslâm dünyasında etkileyecek olan *sufî eğilimli Şiîler* diye tanımlamak daha doğru olacaktır. İhvân'ın tabiat telakkisi, İsmailîler'de olduğu kadar on iki imam Şiîleri arasında da etkili olmuştur. İbn Arabî (1165-1240) ve Gazâlî'nin bir çok çıkarımlar yapacağı *Risâleler*'le tasavvuf arasındaki benzerlik de özellikle kozmoloji söz konusu olduğunda vurgulanmalıdır.¹⁴

Resâil yazarları, saf bir kalbin oluşmasının nefsin (ruhun) temizlenmesiyle olacağını, mistik bir sezgiye erişmenin "gaflet ve cehalet uykusundan uyanma" anlamına geldiğini söylerler. Akıl, "kavrayan" bir melekedir. Kav-

12 Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, Ankara 1980, 18.

13 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev: Nazife Şişman, İstanbul 1985, 307; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâli İhvânî's-Safâ", *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hillânî'l-Vefâ* I, 18; Yahya Huveydî, *Tarihu Felsefeti'l-İslâm*, Kahire 1965, 258; Hüseyin Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, VIII. baskı, Beyrut 1985, II, 429.

14 Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 47; Seyyed Hossein Nasr-Mehdi Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy In Persia*, Oxford 2001, II, 4-5, 11; Al-Hamdânî, "Resâil İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îli Taiyibi Da'wat", 286; Şahin Filiz, *İlk İslâm Hûmanistleri -İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi*, Konya 2002, 46-47.

rayıcılık fonksiyonuyla o, “ruhun zatında eşyanın imajını, cevherinde varlıkların derin anlamını” görür. Ruhu temizlenmiş kişi bu mertebede “akıl ışığı” ve “kalp gözüyle”¹⁵ öte alemin hakîkâtini görebilir. Hatta *kalp gözüyle* Rabb’ini dahi görebilir. Bu mertebede bir nevi mistik bir sezgidir. Melek mertebesine ulaşılır ve ilhâma (Peygamberler için vahye) layık olunur. Meleklerle benzer. *Küllî ruha* ve Tanrı’ya yaklaşılır.¹⁶ En şerefli bilgi olan ilâhî hakîkatlere ulaşılır.¹⁷ İşte burada Fisagorcu formül gerçekleşir: “*Felsefe yapmak, beşer imkanları ölçüsünde Tanrı’ya benzemektir.*”¹⁸ Bu formülün pratik bir anlamı var mıdır? Şüphesiz “külli akılla aydınlatılan küllî rûh tarzında, arketiplerin formunu cevherinde ihâta eden cüz’î ruh, elbette hilkatin realitelerine daimî ve total bir müşahedeye sahiptir. İlhâm edici şu’a (influx), hiçbir cismanî ve maddî kaynaklı engellerle durdurulamaz”. Bu mertebeye ulaşmak, ilmî ve ahlakî bir disiplini zorunlu kılar.¹⁹ İhvân’ı Safâ, kendilerinin bu mertebeye ulaştıklarını *Risâleler’inde* sık sık belirtir.²⁰ Mistik sezgi veya bir anlamda sübjektif tecrübe yoluyla hakîkate ulaşılabileceğini ve kendilerinin hakîkate ulaştıklarını söylemekle spiritualist bir doktrinin savunucusu durumundadır. Kısaca, İhvân-ı Safâ’ya göre, eşyanın (mevcûdât) hakîkati ve metafizik alem görülüp bilinebilecektir. Bu görüşleriyle İhvân, İbn Arabî, Konevî (ö.1274), Hume (ö.1776), Kant (ö.1804) ve Comte’un (ö.1857) zıddı bir görüştedir.²¹

Ancak bazı çağdaş araştırmacılar için İhvân-ı Safâ’nın düşüncesi kesin anlamda felsefe olmayıp bir tür muğlak ve romantik idealizmdir; bununla beraber onların fikirleri dolayısıyla İslâm’da bir başka manevî hareketin (tasavvufun) gelişmesini de etkilediği bir gerçektir.²²

Eklektik felsefelerinin bir sonucu olarak İhvân-ı Safâ, *Resâil’in* bir çok yerinde din, felsefe, akli ve pozitif ilimlerle birlikte tasavvufî erdemlere de

15 *Kalp gözü* ifadesini başka İslâm mutasavvıflarında da görmek mümkündür. Bk. Mehmet Bayrakdar, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, İstanbul 1989, 92-95.

16 İhvânü’s-Safâ, *Resâilü İhvânî’s-Safâ ve Hullânî’l-Vefâ*, neş: Butros el-Bustânî, Beyrut, trz, I, 450; III, 343, 371. Resâil, bundan sonra “R” ile gösterilecektir.

17 R, I, 450.

18 R, I, 225, 290, 399, 427; II, 10, 454; III, 30, 49, 93, 143, 382; *er-Risâletü’l-Câmia*, 37, 57.

19 R, III, 85-86.

20 İsmail Yakıt, *İhvan-ı Safâ Felsefesinde Bilgi Problemi*, İstanbul 1985, 52-53; Ömer Ferruh, *İhvânü’s-Safâ*, III. baskı, Beyrut 1981, 80; Nâdiye Cemâluddîn, *Felsefetü’t-Terbiyye inde İhvânî’s-Safâ*, Kahire 1983, 171.

21 Yakıt, *İhvan-ı Safâ Felsefesinde Bilgi Problemi*, 55.

22 Fazlur Rahman, “İslâm Felsefesi”, *İslâm’da Bilgi ve Felsefe*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1997, 45; De Lacy O’leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: H. Yurdaydın, Y. Kutluay, II. baskı, Ankara 1971, 107.

büyük önem vermiştir. Esasen onların ahlâk anlayışları felsefî-tasavvufî olarak değerlendirilebilir. Nitekim kendileri de daha *Resâil*'in başında kendi topluluklarını "halis sûfiyye"²³ şeklinde ifade etmişlerdir.²⁴

Bununla birlikte İhvân-ı Safâ ibâresi, *Resâil* yazarlarının ismi olarak ilginçtir. Safâ kelimesi, sûfiler tarafından, *tasavvufun nihâî amacı olan ve ma'rifeti mümkün kılan iç temizliği* anlamında kullanılmıştır. Bazı sufi üstâdlar sûfi kelimesini de "safâ"dan türetmişlerdir. Mesela, Cerirî (ö.933) der ki: "Safâ halinde iken safâyı düşünmek nefsin saf olmayıp karışık olduğunu ve kişinin fiilini görmekten kurtulamadığını gösterir." İbn Ata (ö.921) da şöyle söyler: "Kulluk safâsına aldanmayınız. Muhakkak ki bu aldanmada Allah'ın Rabliğini unutmaya vardır. Çünkü kulluk safâsına aid bir duygu, nefis bulanıklığı ve kendi fiilini görmek demektir." Bir başka tanımı da şöyle: Kettani'ye (ö.934) "safâ" soruldu. Şu karşılığı verdi: "Kötü vasıflardan sıyrılmaktır. "Safâ'nın safâsı" makam ve hallerden kopup nihaî noktalara varmaktır."²⁵

Diğer taraftan Fisagorcu öğretide önemli yer işgal eden *arınma/tasfiye* (purification) kavramı, İhvân düşüncesinde *ruhun arınması* şeklinde yankı bulmaktadır. Zaten, felsefe cemiyetinin, İhvân-ı Safâ ismini alması da bunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Onlara göre, *ruhun arınması* cennete kabul edilmek için gerekli vasıflardan biridir.²⁶

İhvân-ı Safâ, *Resâil*'de, tasavvufî niteliklerden çok sık bir şekilde bahseder ki, bu nitelikler, gerçekte *zühdden* başka bir şey değildir. Onlar, tasavvufu İbn Arabî'nin ele aldığı şekilde bilmezler. Tasavvuf, onlar için zühdü ifade eder. Bu çerçevede İhvân, zühdü, imanın şartlarından ve müminin vasıflarından birisi olarak kabul eder. Dünya için zühd, ahiret için istek imanın şartlarından ve -peygamberler ve filozoflarla birlikte- dünyada zühd içinde olan müminlerin özelliklerindedir.²⁷

23 R, I, 21.

24 Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 56; krş. A. L. Tibavi, "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, c. II, 1955, 37.

25 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev: Nazife Şişman, İstanbul 1985, 321 (I.böl. 1.nolu dipnot); Ebu Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma*, tah: Abdulhalim Mahmud, Abdülbaki Surûz, Bağdat 1960, 414-415; Serrac, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, çev: Kamil Yılmaz, İstanbul 1996, 331; Muhammed Ferîd Hicâb, *el-Felsefetü's-Siyasiyye üde İhvânî's-Safâ*, Mısır 1982, 24-27. Bununla birlikte tasavvuf sözlüğünde karşılaştığımız "İhvân-ı Bâ Safâ" ifadesinden kısaca bahsetmek zannedersem yerinde olacaktır. Bu ifade; "Arapça, safalı kardeşler demektir. Bâ; aslen Farsça beraberlik, li, lı gibi sahiplik ifade eden bir takıdır. Bu tâbir Mevlevîlere aittir. Saf yani kalbinde şüphe ve karışıklık bulunmayan kardeşler demektir." Bk. Ethem Cebecioğlu, "İhvân-ı Bâ Safâ" mad., *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, 388.

26 Netton, *Muslim Neoplatonists*, 13-14; ayrıca bk. Sheikh, *Islamic Philosophy*, 39.

27 R, I, 356 vd.; II, 444; Ferruh, *İhvânü's- Safâ*, 161-162.

Nihayetinde zühd ve ahiret talebi düşüncesinde olan İhvân-ı Safâ'nın, tasavvuf felsefesinde çığır açan İbn Arabî'ye tesirinin olduğu görülmektedir.

III. İbn Arabî'ye Etkisi

İbn Arabî'nin felsefesine birisi felsefî, diğeri tasavvufî olmak üzere iki açıdan bakılabilir. Felsefî açıdan İbn Arabî, Yeni Eflatunculuğun etkilenmiştir. İbn Arabî, bu felsefeden asıl kaynaklarından değil, İhvân-ı Safâ kanalıyla haberdar olmuştur.²⁸

İbn Arabî'nin ve onun gibi tasavvufî düşüncelerine felsefî bir renk kazandıran –daha doğrusu felsefelerine tasavvufî bir renk kazandıran müslüman sûfilerin, sistemlerinin bir çok unsurunu İhvân-ı Safâ *Risâleler*'inden aldığını tespit etmek zor değildir. Bu sûfiler, özellikle, kaynağı Yeni Eflâtunculuk olan ve “İhvân”ın, Grek, Fars ve Hıristiyan kökenli farklı ekollerden bir takım ilginç unsurları eklediği fikirlerin büyük kısmını bu *Risâleler*'den almışlardır. Bu *Risâleler*'de, köken ve eğilimi farklı çok sayıda felsefî ekolün varlığını ve İhvân-ı Safâ'nın bunlar arasında uyum sağlamaya, böylelikle de genel bir sisteme ulaşmaya çalıştığı görülmektedir. Farklı dönemlere ait olan Grek felsefeleri, Zerdüşîlik ve Maniheizm akımlarından alınmış ve kısmen İslâm tasavvufu ve kelâmcıların görüşleri ile karışmış vaziyetteki unsurlarla harmanlanmıştır. Bunlara, bazı âyetler ve hadisler de ihtiyaç nispetinde ilave edilmiştir. İbn Arabî'nin eserlerine bakıldığında, bütün bunların küçültülmüş bir sûreti oldukları görülür. Şu var ki; İbn Arabî, İhvân-ı Safâ'dan iktibâslar yapmakla yetinmez; onlardan yaptığı alıntılarını da te'vil ve tahlil eder, değiştirir ve vahdet-i vücûd sistemiyle aynı çerçevede yorumlar. Dolayısıyla *İhvân-ı Safâ Risâleler*'i, İbn Arabî'nin zamanına kadar müslümanlar arasındaki en büyük felsefe ansiklopedisi ve hemen her felsefî meselede, başvurdukları en büyük kaynak olarak varlığını korumuştur.²⁹

İbn Arabî ve dolayısıyla ona kaynaklık yapan İhvân'ı bir anlamda “bilimsel kurnazlık”la itham eden Afîfî'ye göre İbn Arabî'nin yöntemi, önce bir ayet veya hadis gibi bütünüyle İslâmî olan bir kaynak ile başlayıp, sonra da bunu kendi anlamından kopartıp, istediği herhangi bir felsefî veya tasavvufî

28 Ebu'l-Alâ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul 2000, 231.

29 Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 231-232; ayrıca bk. Ebu'l-Alâ Afîfî, *Muhyiddin İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev: Mehmet Dağ, II. baskı, İstanbul 1998, 93, 240 (240 nolu dipnot); Sheikh, *Islamic Philosophy*, 35; Hüseyin Merruh, *en-Nezeâtu'l-Mâddiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, VIII. baskı, Beyrut 1985, II, 429, 434; Hannâ el-Fâhûrî- Halil el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, III. baskı, Beyrut 1993, I, 234.

anlamı yüklediği bir süreçte felsefi bir yöntem ile yorumlamaktan ibaretti. İsmailîler ve İhvân-ı Safâ, özellikle cennet, cehennem, diriliş, haşir gibi ahiret meseleleri ile ilgili ayetlerin te'vilinde bu metodu kullanmaktaydılar. Onlar, bu ayetleri, kendi amaçlarını gerçekleştirme aracı yapmışlardır. Bu amaç da, İslâm'ın değiştirilmesi ve temel akidelerinin ve ilkelerinin ortadan kaldırılmasıdır.³⁰ Ancak, tasavvuf alanındaki çalışmalarıyla dikkat çeken Affî, kanaatimizce İhvân-ı Safâ hakkında –belki de yüzyıllardır seslendirilen ön yargılardan beslenerek- maksadını aşan bir ithamda bulunmaktadır. Zîrâ, mutasavvıfların kullandığı yöntemler hatırlandığında, onların bu yöntemlerinden hareketle haksız ithamlarda bulunmak da pekala mümkündür. Önde gelen mutasavvıflarımızdan bazıları, bu tür peşin hükümlerden dolayı “zıncıklık, şirk, sihir” gibi ithamlara ve suçlamalara maruz kalmıştır.

IV. İhvân-ı Safâ ile İbn Arabî Arasındaki Etkileşimler/Benzerlikler

Çalışmanın bu aşamasında İhvân-ı Safâ felsefesinin İbn Arabî düşüncesindeki tesirleri Afîf'i takip ederek değerlendirilecektir. Karşılaştırma iki ana başlık çerçevesinde ele alınmaya çalışılacaktır. Bunların birincisi metafizik açıdan benzerlik olurken ikincisi de “nefis, marifet, insan (mikro kozmos) ve alem (makro kozmos)” açısından benzerlik şeklinde ortaya konulacaktır.

A. Metafizik Açıdan Benzerlikler

Öncelikle belirtmek gerekir ki, İhvân-ı Safâ, İbn Arabî'de olduğu gibi vahdet-i vücud düşüncesini benimsemez. Ancak İhvân'ın Grek felsefesi etkisinde şekillenen düşünceleri, İbn Arabî sisteminin oluşumuna kaynaklık etmiştir.

1. Sudur ve Varlık Dereceleri

Sudur ve varlık mertebeleri hususunda İhvân-ı Safâ, İbn Arabî'den ziyade Plotinos'a daha yakın bir görüşü benimser. Zira İbn Arabî, İhvân'ın kabul ettiği şekliyle feyizlerin bir varlık silsilesi oluşturduğuna ve her birisinin bir önceki feyzden sudur edip onun kemallerini izhar ettiğini düşünmez. İbn Arabî, bu feyizlerin mutlak birliğin, yani zatî yönüyle çoğalma kabul etmeyen bir zatın çeşitli yönlerine işaret eden isimleri olduğuna inanır. “Bir”,

30 Afîf, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 233-234.

mutlaklığı ve mücerretliği mertebesinde bu zatı ifade eder. “İlk Akıl”, bütün yayılan düşünme kuvveti şeklinde zuhur eden bu zata işaret eder. “Küllî Nefs”, bütün kainatı yöneten kuvvet eden bu zattan başka bir şey değildir. “Küllî Cisim”, maddî alem suretinde zahir olan bu zatı anlatır. Dolayısıyla İbn Arabî, feyizler nazariyesini İhvân-ı Safâ’dan esinlenerek vahdet-i vücud düşüncesine dahil etmektedir.³¹

İbn Arabî’ye göre, insan aynası Evrendeki Hakk’ın Hakikatlerini yansıtır:³² “Aynanın başka bir yönü, konumudur. Buna aynanın ışığı aldığı yönleri de eklemeliyiz. Aynanın konumu görüntüyü belirler ve aynalar arasındaki derecelenme bu konumlara bağlıdır. Aynanın ideal konumu, ışığı tam olarak algılayabileceği bir konumda bulunmasıdır. Bu konum, ‘paralel olmak’ (muahazat) şeklinde ifade edilir. Başka bir ifade ise ‘mukabale’ veya ‘mücavehe’dir (karşı karşıya olmak, yüz yüze olmak). Mukabele ya da karşı karşıya bulunmak, aynanın görüntüyü yansıtabilmesinin genel şartıdır. Paralelken ayna kendisine yansıyan ışığı herhangi bir şekilde bozmadan ve özelliğini kaybettirmeden alır. Ayna paralel olma halinden uzaklaştığı ölçüde ise, kendisine yansıyan şeyleri tahrif etmeye ve kendi özelliğinden çıkartmaya başlar. İnsanlar arasındaki bilgi ve marifet derecelenmesinin temel kaynağı bu olduğu gibi bütün âlemde insanın bulunmasının neden ide budur; çünkü yalnızca insan Tanrı’nın karşısında paralel bir konumda olabilir. Dolayısıyla insan olmaksızın âlemdeki herhangi bir şeyin bu konumda bulunması ve Tanrı’nın tecellisini olduğu gibi gösterebilmesi mümkün değildir. Tümel bir kavram olarak insanlık paralel konumu temsil etse bile, tek tek bütün insanlar aynı özelliğe sahip değildir. Başka bir ifadeyle bilkuvve bir özelliğe sahip olmakla bilfiil o özelliğe varlık kazandırmak ayrı şeylerdir. Seyr ü sulûkun gayesi, insan aynasının kuvve halinden bilfiil olarak paralel bir konuma yerleştirilip Tanrı’nın tecellisini tahrif etmeden yansıtabilmesidir.”³³ Nihayetinde İbn Arabî için, insan âlemin ruhu ve anlamıdır.³⁴

31 Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 234-235; ayrıca bk. İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, çev. ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul 2006, 393-394; Afifî, *Fusûsu’l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul 200, 76-77; Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî’nin Fusûs’taki Anahtar-Kavramlar*, çev: Ahmet Yüksel Özemre, İstanbul 1998, 73-74; Sadreddin Konevî, *Fatiha Suresi Tefsiri*, çev: E. Demirli, İstanbul 2002, 232, 237, 265-266.

32 İbnü’l-Arabî, *Serhu Fusûsu’l-Hikem*, tah: Mahmud Mahmudu’l-Gurab, Şam 1985, 23-24; İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, çev. ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul 2006, 271.

33 İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, çev. ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul 2006, 272.

34 İbnü’l-Arabî, *Serhu Fusûsu’l-Hikem*, 28-29; İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, 276-277.

2. Varlığın Kaynağı

İhvân-ı Safâ, varlığı kaynağı olarak Allah'ı kabul eder. Bu kaynağın zatında sıfat ve isimleri bulunmaz. Zira onun tabiatı çelişki kabul etmez. Bu düşünceler İhvân-ı Safâ'nın düşünceleriyle uyumludur. Afifi'ye göre, İhvan ile İbn Arabî'nin sistemleri arasındaki fark, temel bir farktır. Zira İhvan-ı Safâ'ya için alem ile Hakk iki ayrı şey iken İbn Arabî zâtı veya yegane hakikati Hakk'ın bir yönü olarak kabul ettiği gibi zâtın mümkünlerin hakikatlerinde zuhur ettiği mahsus alemi de hakkın bir başka yönü olarak görmektedir.³⁵

3. Allah Cisim Değildir

Allah'ın cisim olmadığına inanan İhvan-ı Safâ'ya göre, Allah ne ruhanî bir suret ne de bütün eşyaya yayılmış genel bir nurdur. Allah, kudret sahibi, sayısız fiilleri olan ve sürekli yaratan bir hüviyettir. Onun mahiyeti, nerede bulunduğu ve nasıl olduğu hakkında, yaratılmışların zihnî ve aklî kapasiteleri yetersizdir. Varlıkları mümkün olanlar, O'ndan taşmıştır, feyezana etmiştir. O Allah ki, kainatın suretlerini, heyula'da izhar etmiştir. Zamanla ve mekanla kayıtlı olmaksızın Allah, her şeyi keyfiyetleriyle birlikte yaratandır. O'nun "ol" demesiyle her şey var olmuştur.³⁶

Allah, İhvân'a göre, bir binanın yapıcısı gibi alemin yaratmamıştır. Varlıklar, sayıların bir'den sudur etmesi ve taşması gibi, Allah'tan feyezana ve sudur ederler. Dolayısıyla alem, Allah olmadığı gibi, onun parçası ve sureti değildir. Bilakis Allah'ın bir feyzi olan alem, O'nun fazlı ve inayetiyle yaratılmıştır.³⁷

Yeni Eflatunculuktan gelen bu düşünceleri, İhvân-ı Safâ değişikliğe tabi tutar. İbn Arabî, tüm bu fikirleri onlardan alır. Alem ve feyizleri izafi şeyler olduğuna inanarak, bunlara sisteminde kapsamlı yer ayırır.³⁸

İbn Arabî, Hakk'ın âlemden bağımsızlığı anlamında şu kavramları kullandığı görülmektedir: Ama' mertebesi, Rabb'in Eyniyeti³⁹, Enkerü'n-Nekirât⁴⁰, Ehâdiyât-i cem makamı⁴¹

35 Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 234.

36 R, IV, 206-207; II, 28, 350-352; Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 235.

37 R, III, 337-338; 350-352.

38 Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 236.

39 Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, (Basılmamış Doktora tezi-M.Ü.S.B.E.), İstanbul 1995, 187.

40 Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'taki Anahtar-Kavramlar*, çev: Ahmet Yüksel Özemre,

4. Zaman Teorileri

İhvân'ın zaman teorileri ve zamanın sadece mahsus alemde hakikati olduğu hususunda İbn Arabî onlarla ittifak halindedir. Onlara göre Allah, alemde aklî olarak önce, zamansal olarak önce değildir. Feleklerin unsurlara karşı önceliği ise, hakikî zamansal önceliktir. Yaratanın mümkün varlığına karşı önceliği, bir'in sayılara önceliğine benzer.⁴²

5. Feyiz Teorisi

Sudur teorisini, İhvân-ı Safâ, bir önermeye dayandırır. Onların Aristo'ya izafe ettikleri "Birden ancak bir çıkar" ilkesini, İbn Arabî olduğu gibi aktarır. Platonik feyizleri, İhvân gibi zikreder ve *el-Fütühâtü'l-Mekki'* de tahlil eder. Bu çerçevede İbn Arabî, "Birden bir çıkar" ilkesini eleştiriye tabi tutar⁴³:

"Noktadan çevreye çıkan her çizgi, sahibi için eşittir ve çevredeki bir noktada biter. Nokta ise, kendiliğinden çoğalmaz ve ondan çevreye çıkan çizgilerin çokluğuna rağmen artmaz. Şu halde çizgiler, çevreden her bir noktanın karşısında bulunur. Çünkü noktanın çevrenin karşısında bulunduğu başka bir noktanın onun karşısında bulunduğu yerden farklı olsaydı, bölünmüş olurdu ve bir olması geçerli olmazdı. Halbuki o tektir. Dolayısıyla nokta çokluklarına rağmen onların karşısında ancak kendi biricik zatıyla bulunmuştur. Böylece çokluk, hakikati tek olandan ortaya çıkmış, o hakikat ise kendiliğinden çoğalmamıştır. Böylece 'birden bir çıkar' diyenin görüşü geçersizleşmiştir."⁴⁴

Yine İhvân Yeni Eflatunculuk'taki "Akl-ı evvel"⁴⁵; "Yaratıcı mahluk" ve "Yaratma aracı", "Birinci feyiz", "Hakkın sureti" gibi isimler izafe eder. Bu hususların tümünü, İbn Arabî'nin, "hakikat-i Muhammediye" ve "Kelime/Logos"⁴⁵ terimlerinde karşılık bulur.⁴⁶

İstanbul 1998, 46.

41 Sadreddin Konevî, *Fatiha Suresi Tefsiri*, çev: E. Demirli, İstanbul 2002, 174-175.

42 R, III, 185 vd, 337-338, 350-352; Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 236.

43 Kadir Özköse, "İbn Rüşd İle İbnü'l-Arabî Arasındaki Sessiz Diyalog", *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu Uluslar arası İbn Rüşd Sempozyumunda sunulmuş (yayımlanmamış) tebliğ*, Sivas 2008, 7.

44 Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, tah: Osman Yahya, Kahire 1985, IV, 155.

45 R, III, 351-352.

46 Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 236; ayrıca bk. İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, IV, 155; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 22, 277-278; İbnü'l-Arabî, *Serhu Fusûsu'l-Hikem*, 25-26; M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, İstanbul 2007, 300; Abdullah Kartal, *Abdülkerim Cîlî-Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, İstanbul 2003, 278.

6. Külli Nefs

İbn Arabî ile İhvân arasında, küllî nefis ve onun özel taayünleri olan cüz'î nefisler arasındaki ilişki açıklanırken, belirgin ve net benzerlikler dikkat çekmektedir.⁴⁷

7. Kuşatıcı Felek

İhvân ve onların takipçisi olan İbn Arabî, kuşatıcı feleği ve Empedokles'in unsurlarını, platonik feyizlerin içinde değerlendirirler. Fakat onlar, kuşatıcı felek ile Empedokles'in ifade ettiği şeyi değil, merkezi güneş olan yıldızların feleşini amaçlarlar. Dolayısıyla bu feleşin üstünde de, Merih ve Zühal, altında ise, Zühre, Utarid ve Kamer bulunmaktadır. İhvân ve İbn Arabî, Empedokles'in dört unsurunu (anasır-ı erbaa) sıralamada⁴⁸ Ay'dan sonra kabul ederler. Bununla birlikte Plotinus'un feyizleri, Batlamyus'un feleş ve Empedokles'in rükunları arasındaki bu karışımı, İbn Arabî düşüncesinde benzer şekilde görmek mümkündür.⁴⁹

B. Nefis, Marifet, İnsan (Mikro Kozmos) ve Alem (Makro Kozmos) Görüşlerindeki Benzerlik

İhvân ile İbn Arabî'nin nefis, marifet, insan ve alem düşüncelerinde bir paralellik görülmektedir. Afifî, İbn Arabî'nin İhvân'dan nakillerinin açık olduğunu ileri sürer.⁵⁰ Ona göre İbn Arabî, İhvân-ı Safâ'dan aldığı düşüncelerde küçük değişiklikler yapmıştır. Bunları maddeler halinde özetlemek mümkündür:

1. İhvân, insanî nefsi; basit, tabiatı fiil ve bilgi olan canlı bir cevher olarak tanımlar.⁵¹
2. İhvân'a göre "ben" ve "sen" ifadeleri, nefis denen olguya karşılık gelir. Bedihî ve nazarî olsun nefsin varlığına marifetten başka delil

47 R, III, 11, 35-36, 189, 197, 214, 238, 240; Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 237.

48 R, I, 162; II, 25-27, 133; III, 187, 387.

49 Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 237.

50 Bk. Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 237-239.

51 R, I, 230; II, 22; III, 51, 372; IV, 243; *er-Risâletü'l-Câmia*, (*Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* içinde), haz. ve tah: Ârif Tâmir, Beyrut-Paris, 1995, V, 273; *Risâletü Câmîati'l-Câmia*, (*Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* içinde), haz. ve tah: Ârif Tâmir, Beyrut-Paris 1995, V, 354-359.

bulunmamaktadır.⁵²

3. İhvan için, insan nefsi, küllî nefsin özel bir taayyünüdür.⁵³
4. Ruhî hayatın en üst derecesi ve insanî nefsin son gayesi, küllî nefse dönmektir. Bu ise, nefsi bedenî ilgilerin kirlerinden arıtmanın tek yoludur. İhvân ile İbn Arabî için, ölümler birlikte insanî nefsin küllî nefisteki hayatı, ahiret hayatından başka bir şey değildir. Yine onlar, cennet ve cehennem de, kendilerinin anladığı anlamda ahiret hayatında nefsin hissettiği sıkıntı ve saadet olduğu hususunda aynı düşünceleri paylaşırlar. Ancak İhvân-ı Safâ, maddî alemin küçünmesi, ruhanî saadetin anlamının gerçekleşmesi için bu alemin ve onunla ilgili olanların terk edilmesini aşırı talep etmesi konusunda İbn Arabî'den uzaklaşır.⁵⁴ İbn Arabî, insanî nefsin mutluluğa ulaşmasının yolunun, hakikî bilgi olduğuna inanır. O, bu düşüncesinde Eflatunculuğa yakın bir çizgide bulunurken, İhvân'ın ise Hıristiyanlığın bakış açısına yakın durduğu söylenebilir.⁵⁵
5. İhvân ile İbn Arabî, ruhun ve ruhî alemin ebediliği hususlarında⁵⁶ aynı düşüncelere sahiptirler.⁵⁷
6. Hem İhvân-ı Safâ hem de İbn Arabî, nefsin elde edebileceği nihaî mertebenin vahiy mertebesi olduğu düşüncelerini kabul ederler. Bu derece, nebi ve onların varislerinin mertebesidir.⁵⁸ Nitekim bu fikir, İhvân'ın "imamet" ve "masum imam" hakkındaki düşüncelerine dayanır. Bunun etkisi, İbn Arabî'nin "insanî kamil" nazariyesinde gözükmektedir.⁵⁹ Tasavvufî açıdan insan-ı kâmil Muhammedî Hakikat ve Ruhü'l-Hatem olmaktadır.⁶⁰

Yine "insan-ı mutlak" düşüncelerinde de İhvân ile İbn Arabî arasında benzerlikler bulunmaktadır. Nitekim İbn Arabî nazariyesini bu kaynaktan beslenerek inşa etmiştir. Buna masum imamın ve varislerinin vasıflarından olan Batınî ilmin yayılması düşünceleri de eklenebilir. İbn Arabî, "velayet" ve kendi ifadesiyle "hatemü'l-

52 R, IV, 36 vd; III, 371-372; Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 237.

53 R, II, 8, 11; III, 35, 189, 213.

54 R, III, 37, 65, 289; IV, 19, 522; *Risâletü Câmîati'l-Câmia*, 338.

55 Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 238.

56 R, III, 241, 290-291; IV, 26, 32, 243.

57 Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 238.

58 R, IV, 493-495.

59 Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 238.

60 Kartal, *Abdülkerim Cîlî-Hayati, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, 278.

evliya" meselelerinde bunu tekrar eder.

İbn Arabî, insan-ı kâmilî, "âlemin ulvî ve süflî hakîkatlerinin toplandığı küçültülmüş bir suret" olarak tavsif eder. Ona göre insan-ı kâmil, âlem aynasının cilasıdır. Onun bu görüşüne, İhvân-ı Safâ'nın mikro kozmos ve makro kozmos olarak nitelendirdiği insan ve âlem arasındaki benzerlik düşünceleri kaynaklık eder. Bununla birlikte İbn Arabî, insanı "Allah'ın halifesi", "Halife" veya "Suret" olarak vasıflandırırken bu fikirden hareket eder.⁶¹

Yine İbn Arabî, insanı Tanrı suretinde yaratılmış bir varlık olarak değerlendirmektedir.⁶² Ona göre, berzah bir varlık olan insan⁶³ yaratıkların ihtiyaçlarını karşılayan varlıktır.⁶⁴ Nihayetinde âlemin çokluğu insan-ı kâmil ile birliğe dönüşür.⁶⁵

Saf metafizik açıdan insan-ı kâmil İlk Akıl'dır.⁶⁶ Bununla birlikte kâmil insan bütün ilahî ve kozmik kitapları kuşatan bir kitaptır.⁶⁷

7. Nefsin bilgisi hususunda da İhvân-ı Safâ ile İbn Arabî arasında paralellikler bulunmaktadır. Duyumlar, aklî kuvvetler ve bunların vazifeleri; bilginin çeşitleri; zevkî bilgi, tecrübî bilgi ve nazarî bilgi gibi meselelerde İbn Arabî'nin İhvân-ı Safâ düşüncelerinden istifade ettiği görülmektedir.⁶⁸

Sonuç

Tasavvuf felsefesinde önemli bir milad olan İbn Arabî, ortaya koyduğu evrensel düşünceyle hem Batı felsefesini hem de Doğu felsefesini etkilemiştir. Onun selefi durumundaki İhvân-ı Safâ'da da bu tesirin bir benzeri görülmektedir. İhvân-ı Safâ, tasavvuf literatürünün teşekkül döneminde kayda değer bir kaynaklık örneği sergileyerek, mutasavvıflara ve sufi düşüncesine

61 İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 281; İbnü'l-Arabî, Serhu Fusûsu'l-Hikem, 37; Tahir Uluç, İbn Arabî'de Sembolizm, İstanbul 2007, 133; Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 239; Kartal, *Abdülkerim Cîlî-Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, 239-240; Frithjof Schuon, *Tasavvuf Kitabı ve Öz*, çev: Veysel Sezigen, İstanbul 2006, 108.

62 İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 277-278; İbnü'l-Arabî, Serhu Fusûsu'l-Hikem, 25-26.

63 İbnü'l-Arabî, Serhu Fusûsu'l-Hikem, 38; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 285.

64 İbnü'l-Arabî, Serhu Fusûsu'l-Hikem, tah: Mahmud Mahmudu'l-Gurab, Şam 1985, 37; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul 2006, 285-286.

65 Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul 2005, 229.

66 Kartal, *Abdülkerim Cîlî-Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, 278.

67 William C. Chittick, *Tasavvuf-Kısa Bir Giriş*, çev: Turan Koç, İstanbul 2003, 183-184.

68 Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 239.

önemli tesirlerde bulunmuş bir “okul” mertebesindedir.

İhvân-ı Safâ felsefesinin İbn Arabî düşüncesine etkileri varlık meselesinde daha çok öne çıkmaktadır. Bu çerçevede İbn Arabî, metafizik ve tabiat felsefesi açısından İhvân-ı Safâ düşüncesinden fikirler devşirmiş ve bu fikirlerin bir kısmında değişiklikler yapmıştır. Bununla birlikte İbn Arabî, nefis, marifet, insan ve alem konularında İhvân-ı Safâ müktesebatından kapsamlı bir şekilde yararlanmıştı. Bu durum da göstermektedir ki, tasavvuf ile felsefenin müşterek problemleri bulunmaktadır. Tasavvufsuz bir felsefe nasıl kadük ve kısır kalacaksa, aynı şekilde felsefesiz bir tasavvufta kendinden önceki seleflerinin mirasının ne olduğundan habersiz bir şekilde kendi özgünlük ve orijinalliğinden uzak bir konuma düşmekle karşı karşıya kalacaktır.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-Alâ, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul 2000.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ, *Muhyiddin İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev: Mehmet Dağ, II. baskı, İstanbul 1998.
- Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul 2000.
- Ahmet Zeki Paşa, “Fasl fî Resâili İhvâni's-Safâ”, *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* (tashih: Hayruddin ez-Zirikli) içinde, Mısır 1347/1928.
- Bayrakdar, Mehmet, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, İstanbul 1989.
- Cebecioğlu, Ethem, “İhvân-ı Bâ Safâ” mad., *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.
- Cemâluddîn, Nâdiye, *Felsefetü't-Terbiyye inde İhvâni's-Safâ*, Kahire 1983.
- Chittick, William C., *Tasavvuf-Kısa Bir Giriş*, çev: Turan Koç, İstanbul 2003ç
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, İstanbul 2007.
- Çetinkaya, B.A., “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi”, *Felsefe Dünyası*, sayı: 37, Ankara 2003.
- Çetinkaya, Bayram Ali, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Ankara 2003.
- Çetinkaya, *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri*, İstanbul 2008.
- Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul 2005.
- Fâhûrî, Hannâ - Cerr, Halil, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, III. baskı, Beyrut 1993.
- Faruqî, İsmâ'il Râgî, “On the Ethics of the Brethren of Purity (Ikhwân Al-Safâ wa Khullân A-Wafâ) I”, *Muslim World*, c: 50, sayı: 2, 1960.
- Ferruh, Ömer, *İhvânu's- Safâ*, III. baskı, Beyrut 1981.
- Filiz, Şahin, *İlk İslâm Hürmetleri –İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi*, Konya 2002.
- Hamdânî, Huseyin F., “Resâil Ikhwân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyibi Da'wat”, *Der Islam*, XXV, Berlin 1939.
- Hicâb, Muhammed Ferîd, *el-Felsefetü's-Siyasiyye inde İhvâni's-Safâ*, Mısır 1982.
- Huveydî, Yahya, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm*, Kahire 1965.
- Hüseyn, Taha, “Mukaddime”, *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, (tashih: Hayruddin ez-Zirikli) içinde, Mısır 1347/1928.
- İbnü'l-Arabî, Şerhu Fusûsu'l-Hikem, tah: Mahmud Mahmudu'l-Gurab, Şam 1985.
- İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul 2006.
- İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, tah: Osman Yahya, Kahire 1985.
- İhvânus's-Safâ, *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, neş: Butros el-Bustânî, Beyrut, trz.

- İhvân-ı Safâ, *er-Risâletü'l-Câmia*, (Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ içinde), haz. ve tah: Ârif Tâmir, Beyrut-Paris, 1995, V.
- İhvân-ı Safâ, *Risâletü Câmîati'l-Câmia*, (Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ içinde), haz. ve tah: Ârif Tâmir, Beyrut-Paris 1995.
- İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'taki Anahtar-Kavramlar*, çev: Ahmet Yüksel Özemre, İstanbul 1998.
- Kartal, Abdullah, *Abdülkerim Cîlî-Hayati, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, İstanbul 2003.
- Kılıç, Mahmut Erol, *Muhiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, (Basılmamış Doktora tezi-M.Ü.S.B.E.), İstanbul 1995.
- Konevî, Sadreddin, *Fatiha Suresi Tefsiri*, çev: E. Demirli, İstanbul 2002.
- Marquet, Yves, "Ikhwân al-Safâ", *The Encyclopedia Of Islam*, London 1979.
- Marquet, "Ikhwân al-Safâ", *DSB*, New York 1981.
- Merruh, Hüseyin, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fi'l-felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, VIII. baskı, Beyrut 1985.
- Nasr, Seyyed Hossein- Aminrazavi, Mehdi, *An Anthology of Philosophy İn Persia*, Oxford 2001.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev: Nazife Şişman, İstanbul 1985.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Makaleler II*, çev: Şehabeddin Yalçın, İstanbul 1997.
- Netton, Ian Richard, *Muslim Neoplatonists*, London 1982.
- O'leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev.: H. Yurdaydın, Y. Kutluay, II. baskı, Ankara 1971.
- Özköse, Kadir, "İbn Rüşd İle İbnü'l-Arabî Arasındaki Sessiz Diyalog", *Doğu Batı İlişkinin Entelektüel Boyutu Uluslar arası İbn Rüşd Sempozyumunda sunulmuş (yayımlanmamış) tebliğ*, Sivas 2008.
- Rahman, Fazlur, "İslâm Felsefesi", *İslâm'da Bilgi ve Felsefe*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1997.
- Schuon, Frithjof, *Tasavvuf Kabuk ve Öz*, çev.: Veysel Sezigen, İstanbul 2006.
- Serrac, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, çev.: Kamil Yılmaz, İstanbul 1996.
- Sharif, M. M., *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, Lahor 1980.
- Sheikh, M. Saeed, *Islamic Philosophy*, London 1982.
- Stern, M. S., "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", *Islamic Studies*, c. 3, Karachı 1964.
- Stern, M., "The Authorship of The Epistles of The Ikhwân-as-Safâ", *Islamic Culture*, c. 20, 1946.
- Sunar, Cavit, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, Ankara 1980.
- Şehrezûrî, Şemsuddin Muhammed b. Mahmud, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fi Târîhi'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, (basım yeri yok), 1976.
- Tevhidî, Ebû Hayan, *Kitâbu'l-İmtâ ve'l-Muânese*, Ahmet Tuveylî, Tunus 1982.
- Tevhidî, Ebû Hayyân, *el-Mukâbesât*, Mısır 1929/1347.
- Tibavi, A. L., "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, c. II, 1955.
- Tûsî, Ebu Nasr Serrâc, *el-Lüma*, tah: Abdulhalim Mahmud, Abdülbaki Surûz, Bağdat 1960.
- Uluç, Tahir, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İstanbul 2007.
- Uludağ, Süleyman, "Siyasî, Kültürel ve Dînî Bakımdan Hucvirî'nin Yaşadığı Çağ", *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bİlgisi)* içinde, İstanbul 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi*, II. baskı, İstanbul 1995.
- Widengren, Geo, "The Gnostic Tecnical Language in The Rasâ'il Ihkwân Al-Safâ", *Actas*, Leiden 1971.
- Yakıt, İsmail, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Bilgi Problemi*, İstanbul 1985.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994.